

SÜMERLERİN KÜLTÜR SAHASINDAKİ BAŞARILARI

Prof. Dr. B. Landsberger

I. Mezopotamya'nın eski kültürüne nisbetle "Er-hanedan» denilen devirdeki terakkiler:

Fakülte Dergisinin II. cildinin 3. sayısında (S. 419-437) "Mezopotamya'da medeniyetin doğuşu,, isimli yazımızda gösterdiğimiz gibi, Mezopotamya'da medenî sahalardaki ilerlemelerin büyük bir kısmı, Sumerlerden evvelki kavimlere aittir, manevî başarılar ise yalnız Sümerlerin eseridir. Adı geçen yazıda (S. 421) kısaca bahsedildiği gibi Cemdet-Nasr devrinin¹ totem benzeri tanrı ve şehir sembollerini, Erhanedan devrinin sonlarında rastladığımız zengin ve nizamlı tanrılar sistemiyle mukayese edince, bu zaman zarfında büyük bir ilerlemenin meydana geldiğini görüyoruz. Fakat bu manevî gelişmenin ne âmillerini nede geçirdiği muhtelif safhaları açıkça müşahede edemiyoruz. Bu gelişmeyi değerlendirmek için Cemdet-Nasr devrinden hemen sonra meydana gelen değişikliklere bir göz atalım:

Büyük bir dikkatle birbirine denk getirilen küçük ölçüdeki tuğlalar yerine, artık taş yapılarda olduğu gibi, kaba saba, üstüne konan planconvex (altı düz, üstü muhaddep) tuğlalar kullanılmaya başlanmıştır. Cemdet-Nasr devrinde, kral ile "vezir,, den maada, bütün erkekler çıplak gezerken, Er-hanedan çağında deriden yapılmış bir nevi saçaklı entari giyilmeye başlanır. Eski çanak çömlek tipleri ortadan, kalkarak yeni ve renksiz bir keramik meydana çıkar.

Mühürlerde, zaten tamamen bozulmuş ve karakterini kaybetmiş olan Cemdet-Nasr devri motifleri artık büsbütün kaybolur. Yerini alan üslûbun başlıca motifi, vahşi hayvanlara karşı sürüleri himaye eden iki hayır sever devdir. Şimdiye kadar tek tük olarak görülen antitetik, yani bir mihver etrafında mütenazır olarak gruplaşmış motifler sanatta hâkim bir duruma girer. Birkaç yüzyıl süren bu Er-hanedan devri boyunca sanat en iptidai başlangıcından tekrar gelişmeye başlar.

Ele geçen sanat abidelerinde tasvir edildiğine göre bu devir, mahallî kuvvetlerin birbiriyle çarpıştığı bir devirdir. Sulhsever, tok ve zengin intibasını veren önceki devrin yerine, yeni devrin kökten değişikliği, hakikaten bu toprakların bir Nuh Tufanı geçirdiği zannını verir. Tufan hadisesi büsbütün efsanevî olmakla beraber² bu efsanenin icadına sebep Cemdet - Nasr çağına son veren felâket olmalıdır.

¹ Mezopotamya kültür çağlarının sırası makalemize ekli tabloda gösterilmiştir.

² Bazı âlimler o zamanın bütün medenî âlemine ve hiç olmazsa bütün Mezopotamya'ya şamil bir Tufan'ın hafriyatla tesbit edilebileceğini sanıyorlardı. Fakat Woolley'in bulduğunu sandığı Tufan tabakası, El - Ubeyd devrine yani birinci kültür tabakasına isabet eder ; ve umumî değil, ancak mahallî bir karakter taşır.

Babil âlimleri Tufandan evvelki ve sonraki kral veya tabletleri birbirinden ayırt etmekle, herhalde Cemdet-Nasr ile Er-hanedan arasındaki tarihî bölüntüyü kastediyorlardı. Mamafih Babil menkibelerinden de öğrendiğimiz gibi, eski anane yalnız mekteplerde yaşıyordu. Yazı hiç bir inkıtaa uğramamıştı.

Bu umumî değişikliğin âmili acaba ne idi? Memlekete yeni bir kavmin geldiği şüphesizdir. Bu kavmin kimler olduğunu arayacak olursak, aklımıza ilk defa Samiler gelir. Halbuki ta orta Frat'tan Basra körfezine kadar yayılmış olan bu yeni "Er-hanedan,, medeniyetinin Samî menşeinden olduğuna dair, bu çevrenin cenup bölgesinde tek bir delil görülmez. Bilâkis bizim Sümer diye adlandırdığımız kültür bu cenubî Er-hanedan kültürünün doğrudan doğruya tekâmülünün neticesidir. İşte Sumerliliğin asil vasıflarını belirtip ortaya çıkaran bu darbenin mahiyeti bize meçhuldür. Fakat bu yıkıcı gibi görünen darbe, daha doğrusu felâket, daha çok Sumerliliğin uyanmasına ve eski kuvvetlerinin yeniden canlanmasına sebep olmuştur.

II. Sümer panteonunun icadı:

Bu panteonun meydana getirilişini biz, Sumerlerin manevî başarılarının başına alıyoruz. Belirttiğimiz gibi Er-hanedan çağının sonunda Sumer panteonu tamamiyle teşekkül etmiş bulunuyordu. Ve bu tanrılar sisteminin en göze çarpan hususiyeti *anthropomorphisme* yani tanrının insan şeklinde tasavvur ve tasviridir. İkinci bir hususiyeti ifade eden terakki, mahallî tanrılarının tabiat veyahut kâinat tanrıları şekline tahavvüldür. Üçüncü terakki bu şekle tahavvül etmiş tanrılarının ahenkli bir sistem halinde birleştirilmeleridir.

Tanrılar sisteminin inkişafını heyeti umumiyesiyle alacak olursak, bu sistem bize halâ bir mucize, çözülmemiş bir muamma kalmaktan ileri gidemez. Ay şehri olan Ur'da Cemdet - Nasr devrinde ay'a ait hiç bir sembol yoktur, ve yine meselâ gök tanrısı ile kızının tapıldığı Uruk şehrinde de Cemdet - Nasr devrinde, onlara ait hiç bir sembole rastlanmaz. Bilâkis bu devirde iki şehirde de (Dergi, II. cild, S. 421 de söylediğimiz gibi) totemistik mücerred remizler vardır. Er-hanedan devrinden itibaren tanrılar istisnasız olarak insan şeklinde tasvir edilmeğe başlanırlar. Bey veyahut sahibe ünvanlarını taşırlar. Bu ünvanı taşımayan yalnız dört tanrı vardır. Bunlar temsil ettikleri objenin ismini bey veya sahibe ünvanı almaksızın taşırlar. Bu dört tanrının ismi, sema, güneş, ay ve fırtınadır. Mamafih bu dört tanrı da insan olarak tasvir edilirler.

Tam ve istisnasız olarak görülen *anthropomorphisme'in* Er-hanedan devrinde meydana geldiğini iddia edenlere karşı, belki daha Cemdet-Nasr devrinde bile, birkaç da olsa, insan şeklinde tanrı tasvirleri bu-

lunduğu söylenebilir. Bu devrin bazı tapınma sahnelerinde kült merkezini teşkil eden sembolün önünde insan şeklinde bir figür bulunur. Arkeologlar bu figürün tanrı mı, yoksa rahip mi olduğunda münakaşadadırlar. Filvaki bu figür alelâde bir insan tasvirinden hiçbir ayrılık göstermez. Şunu da kat'iyetle biliyoruz ki, bu devirde tanrıların mabedlerde insan şeklinde heykelleri de yoktur. Bütün tanrıların insan şeklinde tasvir edilişi keyfiyeti Mezopotamya'yı, Mısır da dahil bütün batî memleketlerinden ayırt eden bir hususiyettir. Mezopotamya'da ne hayvanlara, ne hayvan resimlerine, ne de yarı insan yarı hayvan şeklindeki melez varlıklara tapılırdı. Her ne kadar arslan, yılan ve boğa şeklinde uluhiyetlere rast gelirse de, bunlar umumî prensibi bozmıyacak olan, tamamen ikinci derecede kalmış istisnalardır. Bu umumî prensip şudur: Bütün tanrılar insan şeklindedir, hayvanlar ancak tanrıların sembolüdür. Melez mahlûklarsa, demon denen ayrı bir sınıf teşkil edip, asıl tanrılardan, sayılmazlar. Boğa heykeline tapma âdeti Sumer memleketi hudutlarına kadar dayanır ve oradan ileri gitmez. Tanrıların ayrıca alâmeti olan boynuzlu tacın menşeyini bir boğa kültüne irca etmek imkânı henüz bulunamamıştır. Bu serpuş hükümdarlık alâmeti olabilir. Belki de bu alâmet dış memleketlerden gelmiştir. Çünkü Er-hanedan çağından daha eski devirlerde boynuzlu taca rast gelinmez.

Tanrılar sisteminin, bahsettiğim mucizesi ise şundan ibarettir: On beş büyük kült şehrinin her birinin kendine mahsus tanrısı vardır. Büyük dünya beyi, sular beyi, gök tanrısı, güneş tanrısı, ay tanrısı, büyük yaratıcı ana tanrı, çoban ve nebatat tanrısı gibi. Bütün bu tanrıların yekûnu en sade bir sentezle Sumer panteonunu teşkil eder. Bu sade görünen sentezin büyüklüğünü ancak Mısır'la mukayese ettiğimiz zaman takdir edebiliriz.

Acaba Mısırlılar mahallî tanrılarını ve tanrı heyetlerini sistemleştirmek için, beyhude yere hangi sun'î vasıtaya baş vurmuş, hangi teolojik *speculationu* kullanmışlardı? Ve bütün gayretlerine rağmen, tarihlerinin sonuna kadar istediklerini yapmağa acaba neden muvaffak olmuşlardı? Er-hanedan çağının sonunda ise, cenubî Babil'in büyük şehirlerinin tanrıları dünya idaresini aralarında bölüşmüşlerdi. Üç büyük tanrının, yani gök, yeryüzü ve okyanuslar tanrılarının - bunlara ana tanrıyı da katabiliriz - kendilerine mahsus birer kült şehirleri vardır. Güneş tanrısı ile fırtına tanrısı da aynen birer kült şehrine maliktirler. Yalnız güneş tanrısına ait olmak üzere, cenubî Babil'deki kült şehri Lar-sa'dan başka, şimalde ikinci bir güneş şehri olarak Sippar'ı da görürüz¹.

Bu tanrıların, asıl kült şehirlerinden mâda başka kült yerlerinde de tâli bir derecede, tebcil edilmesi, aşağıda açıklanacağı gibi tanrıların bir aile sistemine bağlanışının ifadesi gibi görünür.

¹ Bu ikilik belki aşağıda izah edilecek olan Proto-tigrid'lere ait bir güneş tanrısının yerine Sumer güneş tanrısının geçirilmiş olmasından doğmuştur.

Bahsedilen bu yedi tanrıdan her biri nev'i şahsına munhasırdır. Fakat bunlardan başka, aynı vasıfları taşımakla beraber ayrı isimler altında gösterilen tip tanrılar da vardır. Meselâ genç kahraman, mücadeleci tanrı tipi. İşte burada ilk defa olarak sahneye teolojik bir *speculation* çıkar. Bütün bu genç tanrılar, teolojik bir müsavi tutma neticesi, dünya beyi veya sahibi Enlil'in oğlu Ninurta ile bir sayılırlar. İsminden de anlaşılacağı gibi, Girsu şehrinin beyi manasına gelen Nin-Girsu, Ninurta'ya tam manâsiyle muadil tutulurdu. Yine aynı şekilde birçok erkek nebat tanrıları vardır. Bunların da hepsi bir mahrece irca edilebilir.

Tip tanrıların içinde Sumercede "gök sahibi,, denen ve Akkad muhitinde İhtar adı altında tanınan genç kadın tanrının da kendine mahsus bir mevkii vardır. Bu kadın tanrının asıl kült yeri, cenubî Babil deki Uruk şehridir. Fakat bundan başka memleketin her tarafında kült yerleri vardır ve büyük bir bayram alayile bunların birinden diğerine seyahat eder.

Daha pek eski zamanlarda bile bu müsavi tutma keyfiyeti ile, şimalin eski *Proto-tigris* tanrıları (faraziye yoluyla ihdas edilen bu *Substrat* kavim hakkında bak, Dergi II. cilt, S.- 422) meselâ Dagan, Zambamba, İhtar sırasıyla Enlil, Ninurta ve İnanna ile bir addolunurdu, Biricik tanrılarla tip tanrılardan müteşekkil olan bu sistem, bu tanrıların her birinin etrafında kalabalık bir aile ve bir de saray erkânının taâzzuv etmesiyle genişler. Her tanrının etrafındaki mensuplarından gerek ailesi efradı, gerek saray erkânı, mücerred, kuru ve sun'i tasavvurlar mahiyetinde değildir. Herbirinin hem tanrının yer yüzündeki mabedinde, hem de Sumer görüşünce zaten bunun aynı olan, tanrının kendine has semavî hükümdarlık sahasında, mevkileri, vazife ve hizmetleri vardır. Bu sistemleşmede aynı zamanda her tanrının, kendine mahsus bir karakter edindiği ve hususî bir hayat sahasına sahip olduğu görülür. Tanrılar yalnız mabette ve kâinatta bir yer işgal etmezler, aynı zamanda insanların hayatlarının bir cephesine de hâkimdirler. Meselâ her hileye kabiliyetli su tanrısı Ea, her müşkülünden sıyrılmasını bilen sihirbazlar hâmişidir. Yorulmak bilmez, genç seyyah Güneş tanrısı, her şeyi görür, adaleti korur, insanlara yardım eder; ciğer bakıcı ve hâkimler piridir, Yıldızların başında gelen *Venus* seyyaresiyle temsil edilen aşk ve mücadele tanrıçesi İhtar, bütün âşıkların, aynı zamanda muhariplerin yardımcısıdır.

Sumer mabedi, kıymetini kaybettikten ve Sumer dili mekteplere sığındıktan sonra, esas itibariyle muhtelif mabetlerin tanrı yoklama defterlerinin arka arkaya sıralanması demek olan nihayet 15 bin adı ihtiva eden büyük kanonik tanrılar listesi meydana gelmiştir. O halde bu sistemleşme tabîi esaslardan doğmuştur ve onun *speculation dan* doğma unsurları fer'îdir. Aynı zamanda tanrıların kudretinin her veçhesini

kelime ile ifade etmek için büyük tanrılara mürekkep ve muğlak isimler buldular. Fakat haddi zatında müsavi tutma esası üzerine kurulmuş olan theologie (tanruların tanrularla, tanruların yıldızlarla, yıldızların yıldızlarla müsavâtı) Yeni Babil Çağının bir mahsulüdür. Sumercenin en parlak devrinde bu sistem, Ninurta — Ningirsu misalinde izah ettiğimiz gibi, bazı ufak tefek zımnî müsavatlardan maada, teolojik hiç bir *speculation* göstermez.

Halbuki III. bin yıldan hemen sonra Mısırlılarda bu gibi teolojik *speculationlar* hâkim durumda idi. Meselâ büyük tanrılar kralı başka bir tanrının kalbi veya dili gibi herhangi bir uzvuna, müsavi tutulmak suretile bu büyük tanrının her tanrı içinde varlığı ifade edilmiş olur. Yahut bir tanrı diğer bir tanrının gözünü çıkarıp, kendisine takabilir ve böylece o tanrının mahiyetini benimsemiş olur.

Büyük çapta teolojik *speculation* ilk defa olarak Mezopotamya'nın, tabloda VII. ye VIII. inci olarak gösterdiğimiz İsin ve Larsa sülâleleri zamanında görülür. Sadece düşünme hünerine gelince, Mısır dinî çağdaş Sumer dinine, daha derin ve daha âlimane olmak bakımından tefevvuk eder; Sumerlerinki ise, bize aykırı gelen muğlak *mythe* hurdalarından ve esrara nâfiz *speculation'dan* azadedir. Sümer *polytheisme'i* çok şekillilikte yalnız Grek *polytheisme'i* ile mukayese edilebilir. Hattâ her çeşit edebî cins ve nevi için verimlilik bu iki dinin müşterek vasfıdır. Fakat biz Sumer *polytheisme'ine* Greklerininkine nazaran daha derin dindarlık, daha kapalılık ve halk hayatının bütün sahalarına daha fazla kök salmış olma rüchanını vermeğe mütemayiliz. Bu sahada ilk adım olmak üzere büyük ana tanrı Ninhursak'ın, Enlil'in eşi Ninlil'e müsavi tutulması gelir. Efsane bunu şu şekilde nakleder: Dünya beyi Enlil, muzip ve yaramaz oğlu Ninurta'nın dizgin tanımayan kudret ve kuvvetlerini fena demonların âlemine tevcih etmeğe muvaffak olur. Enlil Ninurta'yı, demonlar kralı Asakku taşlar ve nebatların bir isyanını organize etmek üzere iken, bu âleme yollar. Taşlar mağlup olduktan sonra ceza olmak üzere Ninurta, taşları büyük bir dağ halinde yığar. Bu dağ yığıldıktan sonra, sular yukarıdan aşağı doğru akacak ve insanlar şimdiden sonra topraklarını yer altındaki sularla değil, yüksekte akan bu sularla sulayacaklardır. Ninurta'nın annesi, yani Enlil'in eşi oğlunu o derece özler ki, memleketine kadar gelip oğlunu arar. Annesini görmekten çok sevinen Ninurta, bu yığıldığı dağı bütün maden havan ve nebat zenginlikleriyle birlikte annesine hediye eder. Aynı zamanda ona Nin-hursak "dağ sahibesi,, ünvanını da verir.

İşte bu nevi sadeleştirme temayülü bütün panteonda vardır. Fakat bu hal, *syncretique* yani birkaç tanrıdan terkip suretiyle yeni tanrılar yaratma keyfiyeti yanında ehemmiyetsiz kalır. En büyük *syncretique* başarı, siyasî sebepler yüzünden meydana gelen dört tanrının birleşmesinden vücut bulan Marduk'tur. Bu tanrı terkibi tahminen 1800 se-

nelerinde Babil'de teologlar tarafından yapılmıştır. Marduk Enlil'e müsavî tutulurken, şahsında Enlil'in dünya hâkimi ve mukadderat tayin edici sıfatlarını toplar. Marduk su tanrısı Ea'nın oğluna müsavî tutulurken Ea'nın hikmet ve sihir bilgisine sahiptir. Marduk aynı zamanda ana yaratıcılık kudretine, demonları yenen kahraman Ninurta'nın tabiat üstü kuvvetine sahiptir. Bizzat Marduk Ninurta'nın rolünü oynadığı için, artık Marduk'un yanında genç mücahit Ninurta için yer kalmıyor, demektir. Marduk'un oğlu Nebo ise, bir mücadeleci değil, bir kâtip, bir âlimdir. Kâtipler sınıfı, pirleri olarak kabul ettikleri yeni yaratılmış olan tanrı Nebo'ya panteonda babasının yanında ikinci mertebeyi verirler. Yazıcılar loncası kendi pirini, yeni yaratılmış tanrılar sisteminde böyle yüksek mertebeye çıkarmakla ona bu mesleğin kudret mevkiini ve onun için âlimliği ve idare hünerini iddia eden değerleri aşikâr bir tarzda ifade etmiş oluyordu.

Yeni doğan bu iki tanrı, kült yerleri esasen artık sönmüş olan bütün diğer tanrıları gölgede bırakırlar. Yalnız birkaç halk tanrısı bunların yanında tutunabilmiştir. Hatta bazıları yeniden canlanmağa bile muvaffak olmuştur, Güneş tanrısı bütün bu halk tanrıları içinde yine başta gelir, müstesna bir mevkie maliktir. Filvaki bütün eski Sumer taşra şehirleri ölmüş değildir. Hatta bazı devirlerde bu taşra kült yerlerinin yeniden canlandığı da görülür. Bizzat başşehir Babil'de bile bütün bu eski büyük tanrılar için küçük mabetler vardır. Edebiyatta, meselâ Enlil hâlâ tanrılar meclisi reisi. Bu zengin Sumer panteonu şairler için bir aktörler hazinesi idi. Tanrıların bu kudretten düşme keyfiyeti efsanelerde şöyle anlatılır. Dünya hükümdarlığına sırasıyla Anu' Enlil ve Marduk geçmiştir. Saltanat hükümdarlık sembollerinin elden ele geçmesiyle vukubulur. Fakat gök tanrısı Anu yalnız dünya hükümdarlığından çekilmez, tamamiyle iktidar mevkiinden uzaklaşıp tekaüt te olur. Anu'nun yerine birçok defalar andığımız gök sahibesi, genç kahraman kadın tanrı İştâr geçer.

III. Tanrıların hükümdarlığı;

Bazı tarihçiler Sumer tanrılarının hükümdarlığını teokratik bir şekilde tasavvur ederler. Bu tarihçilere göre bu ülke daha pek eski zamanlarda tanrı adına zaptedilmişti. Mabetler etrafında şehirler kurulmuştur. Bu teokratik telakkiye göre, yalnız mabede ait toprak vardı. Bütün halk mabet memur ve müstahdemlerinden ibaretti. Bu tasavvur şehir beyinin rahip Prens, yani Ensi olarak anlaşılmasına da yol açmıştır. Mamafî bu telakkide mübalâğa vardır. Bütün Mezopotamya tarihi boyunca dünyevî ve ruhanî kudretler arasında keskin bir fark gözetilirdi. Dünyevî ve ruhanî kudretlerin oynadıkları karşılıklı rolü takip edebilmek, tarihin çok alâka değer bir vazifesidir. Teokratik idare şeklini azamî derecede tatbik eden IV. devrenin

sonunda yaşamış olan Urukagina'dır. Bu hükümdarın kitabelerine göre şehir üç kısma bölünmüştür. Bu kısımlardan biri şehir tanrısına, ikinci kısım tanrının eşine, üçüncü kısımda tanrının oğullarına aittir. Bu taksimata uymak üzere hükümdar da şehri, kendisi, eşi ve oğlu arasında böler. Fakat rahiplerin tecavüzüne karşı koyanda yine bu hükümdardır. Ensi ünvanı daima dünyevîdir. Rahip ünvanından gayet açık bir şekilde ayırt edilir.

Velhasıl tanrıların kudreti hiç bir zaman direkt bir mahiyet almamıştır, bilâkis daima manevî olarak kalmıştır. Sumer tanrıları mihaniki bir şekilde insanların mukadderatına karışmazlar, bilâkis daima yürürlükte olan nizamları tesbit ve mütemadiyen değişen tali'i ve mukadderatı sırası düştükçe tayin ederler.

Sumerlerin dini dinamiktir. Sumerler tanrı ve mabetlerden yayılan, maddî olarak tasavvur ettikleri esrarengiz bir kuvvetin meycudiyetine inanırlardı. Bu kudret tanrının hükümdarlık alametleriyle sembolleştirilir. Aynı zamanda bu kudret dünya nizamına da tesir eder. Dünya nizamı da mabedin mukaddes kült nizamlarından anlaşılır. İşte bu cümlelerimle Sumerce "ME;, tâbir edilen ilâhi kudret ve dünya nizamını tasvir etmeye çalıştım. "Mukadderat,, kelimesiyle tercüme ettiğimiz ikinci esaslı mühim mefhum "ME,, gibi esrarengiz bir kudret değil, bilâkis tanrının ağzından resmen bir defa çıkıp da, her mahlûka bir daha değişmemek üzere takılan ve o mahlûkun mahiyetini de ifade etmiş olan bir formüldür. İşte meselâ tanrı Ninurta bu nevi formülleri, yukarıda söylediğimiz gibi, her taşın mahiyetini tesbit ederken söyler, Dünya beyi ve tanrılar kralı Enlil işte bu şekilde her sene, Yılbaşı bayramında o senenin mukadderatını tayin eder. Bu nizam getirici seyyale bir taraftan bir kudret, diğer taraftan da mukadderatı tayin edici bir kelâmdır. İkisi birlikte bütün insanları tanrıların nüfuzunda tutan bir kuvvet olurlar. İnsan bir mabede girer girmez bu cezbeyle tutulur. *Tremendum*, yani korkulacak kudret için, tanrının korku tevlit eden hususiyetleri için, Sumer lügati kadar hiç bir dil zengin değildir. Hiç yorulmak bilmiyen bir muhayyile ile Sumerli, tanrının bu korkunçluğu hakkında mütemadiyen semboller ve tasvirler yaratır. Mabetler aynı zamanda ait olduğu tanrının temsil ettiği Kozmos'un bir kısmıdır. Gök tanrısının mabedi "Gök evi,, ismini taşır. Dünya beyinin mabedinin ismi "Dağ evi,, dir. Burada dağ kelimesini Kozmik mânada almak lâzım gelir. Su tanrısının mabedi "Okyanus evi,, yeraltı âleminin mabedinin ismi ise. "Yeraltı evi,, ismini taşır. Fakat Sumer muhayyilesi bunu kozmik bir yüksekliğe çıkarır. İşte böylece mabedin her parçası kozmik âleme göre tefsir edilirdi. Meselâ mabedin silâh odasına girdiğimiz zaman, elli başlı gürzü; ejderlerin resmi bulunan diğer bir odaya girdiğimiz zaman ateş püsküren ejderi ve yarı kartal yarı aslan olan mahlûkların resimleri nin veyahut kendiliğinden yüzen gemi resimlerinin bulunduğu oda-

lara girecek olursak, Sumer muhayyilesinin her şeyi nasıl *kozmetik* mertebeye çıkardığını görürüz.

Gadea'nın, inşası hakkında tahminen 2200 mısra yazdığı ve bize üçte ikisi tam olarak intikal eden manzumesinin ithaf edildiği mabed, aslında kerpiçten yapılmış ufak bir yapı idi. Bir Mısır veya Yunan mabedinin ihtişamıyla hiç te boy ölçüşemeyecek olan bu mabedin her köşesi, dindar bir Sumerlinin kalbinde ve kafasında bilseniz nasıl dipdiri duruyordu? Okyanus dedikleri, hakikatte küçücük bir havuzdan ibaretti. Hattâ matbahlar, ahırlar ve bira jmlâthaneleri hep tanrı aşçıları, çobanlar ve bira ustaları tarafından idare edilir ve buralar en yüksek mertebede mukaddes yerler olarak kabul edilirdi. Bir çok mabetlerin yanlarında birde basamaklı kuleler vardı. İsminden de anlaşılacağı gibi, meselâ "yer ve gökün yedi ikliminin evi,, veya "pâk, saf semaya çıkararak basamaklar evi,, gibi isimler, bize bu mabetlerin kozmik karakterlerini ifşa ederler. Sumerlerin dini işleri mabetlerde lirik terennümlerle açığa vurulur. Birbirlerinden çok bariz farklarla ayrılan bu lirik nevilerin içinde en mühimmi yuğlardır. Meselâ halkına ve şehrine kızıp, onları terkederek dağlara kaçan tanrının arkasından yuğlar terennüm edilir ve geri dönmesi için tanrıya yürekleri paralıyan sözlerle yalvarılırdı. Tabiat tanrılarında da sıcak mevsimlerde tanrının yer-yüzü âlemini bırakıp, yeraltı âlemine göçmesi için mâtem havaları okunur, ilk yağmurlarla birlikte bu yuğlar coşkun: bir sevince inkılâp eder. Tanrı şehrin dışında bulunan bayram evine alayla gider. Bütün bu efsanevi hadiseler, yeraltına göçen tanrının kız kardeşinin kendisini aramaya çıkışı gibi mimos'lar, yani dilsiz temsiller ile gösterilir.

Sumerlerin rahip sınıfı fevkalâde mütenevvidir. Bilhassa *transvestite* yâni kadın kıyafetinde erkek, erkek kıyafetinde kadın rahipler bu kùltlerin bâriz karakterlerinin bir nişânesidir. Meselâ bir çok defalar ismini andığımız Gök tanrıçasının yanında kısır ve kadınlaşmış erkekler bulunurdu. Güneş tanrısının ve diğer tanrılarının mâbedlerinin yanında bir de kadın târiki dünyalar manastırı bulunur. Ay tanrısının yüksek rütbeli rahibesi-ki buna ekseriytle kral kızları seçilirdi - erkek ünvanını taşıyor ve tamamen erkek olarak telakki edilirdi.

IV. Ferdî dindarlık

Sumer mâbedleri bütün kùltleri ve bayramlarıyla halkı o derece meşgul ederdi ki, ferdî dindarlık için ne yer ve ne de zaman kalırdı. Şehir için ibâdet edilir ve her dindar, cemaatin bir uzvu olarak tanrının huzuruna çıkardı. Ferdî dindarlık ancak VII. devrin sonlarında yani Sumerliliğin Babillilere geçip onlar elinde korunmağa başladığı zamanlarda ortaya çıkmıştır. Fakat bunun köklerini asıl Sumerlerde görüyoruz: Her ferdin evvelâ kendine mahsus bir tanrısı bulunurdu. Yani herkes büyük tanrılardan birini kendi şahsî tanrısı olarak se-

çerdi. Bir de her şahsın bir koruyucu meleği vardı. Günah işleyen bir ferdi tanrısı artık düşünmez, koruyucu meleği de onu terkeder. Bu fikir Sumerler tarafından ortaya konmuştur. Sumerler edebî neviler arasında bir de bu gibi hallerde şahsî tanrının gönlünü yapmak için bir nevi mersiye icad etmişlerdir. Bu şiirlerin hususiyeti erkek lisaniyle değil, Sumerlerin kadın lehçesiyle yazılmış olmasındadır. Ancak Sumerlilik ortadan kaldıktan sonradır ki, bu fikirler dinin ana noktası gibi bir ehemmiyete yükseltilmişlerdir. Her ferd şahsî tanrısını seçebildiği için, tanrılar arasında sanki bir nevi rekabet çıkmaktadır. İnsanların yardımcısı sıfatıyla Güneş tanrısı, halk tanrısı mertebesine getirilir. Fakat göçebelerin çoban tanrısı Amurru ve daima yardıma hazır olan İstar'ın veziri İlabrat da halk tanrısı olurlar. 1800 den sonra lirizm yalnız ferdi mahiyetteki şiirlerde bulunurdu. Mabelerde yalnız eski Sumer şarkıları terennüm edilirdi. Bu tarihten itibaren sihir yalnız hastalık demonlarıyla mücadele etmez, bilâkis insanın günah işlemesiyle meydana çıkan bütün ferdi felâketlerle de savaşır.

V. Sanat ve ilim

Sumerlerin yaratıcı muhayyilelerini bir çok defalar methetmiş ve yarattıkları muhtelif şekillerden birkaç numune göstermiştik. Burada bu yaratıcı muhayyilenin Yunanlılardaki gibi, san'atı da yükseltip yükseltmediği sualine hayır cevabını vermek mecburiyetindeyiz. San'at eserlerinin büyük bir kısmı kaybolmuş ve ele geçmemiş olmakla beraber edebiyattaki motif zenginliğini san'atta göremiyoruz. San'attaki motifler edebî motiflere denk olacak derecede bol değildirler. Yalnız V. devrede, yani kültür akkadlaşdıktan sonra, sanat Sumerlerin efsanevi motifler hazinesini tamamiyle istimsar edip, sonradan bir daha hiç bir zaman erişilemeyen bir seviyeye yükselmiştir.

Sanattaki bu gelişme, mühürlerdeki mitolojik sahnelerin zenginliğinde de kendini gösterir. Daha sonraki devirler bu Akkad devrinin zengin motiflerini taklit etmekle iktifa etmişlerdir.

Sumerlerin kabiliyeti bilhassa lirik sahadadır. Fakat bu lirizm, bir-biri arkasından muşahhas tablolar yaratan bir lirizmdir. İşte bundan dolayı ekseriya himnik ve epik şiir neveleri arasında bir hudut çizmek müşkül olur. Mekteplerde de şiirler okutulmağa ve müstakil şiirler yazdırılmağa başlandıktan sonra, lirik şiirler didaktik bir karakter de edinmeğe başlarlar. Bilhassa Gilgameş destanında görüldüğü gibi, destan yaratan asıl büyük kuvveti, ancak Sumerliliğin inkirazından. sonra ve Gilgameş destanının Akkadça şeklinde görüyoruz. Fakat Sumer muhayyilesi bu destanda geçen ve muhtelif sahnelerde görünen bütün şahısları yaratmamış olsaydı, destan yaratan bu kabiliyet, bu kuvvet hiç bir zaman açığa çıkamayacaktı.

Bütün mekteplerin mabed mektebi olduğu fikrinin yayılmış olması yanlıştır. Ozamanki ismiyle mektep, yani " tablet evi ,, lâik bir müessese idi. 2000 yıllarında telif edilen " tablet evi,, isimli tablet serisinin rekonstrüksiyonunu tamamlamış ve bütün mâna müşkülâtını halletmiş olursak, bir Sumer mektebinin bütün tedris ve tahsil usulünü öğrenmiş oluruz. Mektebin başlıca gayesi memur ve kâtipler yetiştirmektir. Etatizm yıkıldıktan sonra bu gaye mukavele ve mektup yazıcı yetiştirmek oldu. Fakat bu kâtiplerden bir parça da umumî malûmat istenirdi. Asıl Sümer ilmi daha evvel de söylediğimiz gibi, listelere ve bazı ata sözlerine inhisar ediyordu. Bundan başka filoloji ve edebiyat, mekteplerin ana mevzularındandı. Tarihî eserler de daha çok ebedî bir karakter gösteriyorlardı. Bunlarda bereket ve felâket çağları lirik bir tarzda tasvir edilir. Fakat tarih rakamlarını ihtiva eden bir liste en eski çağlara kadar geri götürülmüştür, İlâhî krallar vardı. Tarihin başında, aynı zamanda çeşitli medeniyetleri kuran yarı muahhar devirlerdeki Sümer ilmi ise, o zamanın ilmini temsil eden listelerden mada fal ve sihir ilminin büyük sahalarını da içine alıyordu. Her ne kadar Sümerler tarafından tekâmül ettirilen ciğer bakıcılık ve sihirbazlık gibi meslekler hususî meslekler sayılıyor idiyse de, her kâtibin bu bilgilerden az çok malûmatı olması lâzımdı. Adı geçen iki dinî meslekten başka hâkim ve hekimler de ayrı ayrı birer ilim sınıfı teşkil ettiler. Bu mesleklere ait kitaplar da mekteplerde okutulmuştur.

VI. Sümerlerin diğer kavimlere olan manevî tesirleri

Sümerlerin bu üstün manevî kuvvetlerinin, bilhassa batıya olmak üzere, yayılmasının mahiyetini araştırarak olursak, şimdiye kadar söylediklerimize dayanıp şu neticeyi çıkarabiliriz: Sumerce, öğrenmesi o kadar zor bir dildir ve Sümer fikirleri Sümer topraklarında okadar kökleşmiş ve başlıca Sümer mefhumları o derece kendilerine has bir mahiyet kesbetmişlerdi ki, bizzat Sümerlerin komşu kavimler üzerinde büyük bir tesir icra etmeleri pek de umulacak bir şey değildi. Filvaki daha III. devrenin sonunda Sümer sanatının izlerini Mısır'da da görmekteyiz. Fakat aslında bu ehemmiyetsiz bir vakiydir. Eğer Sumerce akkad diline tercüme edilmemiş ve böylece Sümer fikirleri sadeleştirilmemiş olsaydı, Sümerlilik tıpkı Mısır maneviyat ve fikriyatında olduğu gibi, dünyaya kapalı bir ada halinde kalmağa mahkûm olacaktı.

Eski Akkad krallarının, Anadolu'ya yaptıkları seferlerle başlayan, Mezopotamya münakale ve münasebetleri mütemediyen devam etmiştir. Halbuki Mısır yazısı hudutlarının dışına çıkamamış, hattâ bizzat Mısırlılar tâbi kavimleriyle çivi yazısıyla muhabere etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Çivi yazısı ise, 2000 yıllarını hemen takip eden senelerde Ana-

dolu'ya gelmişti. 1800 de Hatay sahasında babilce yazılıyordu. 1600-1200 yılları arasında bütün orta Anadolu'dan Mısır hudutlarına kadar olan sahada çivi yazısı kullanılıyordu. 1100 den itibaren batı kavimleri, Asur fetihleriyle, az veya çok Asur ve onların varisleri olan Babil kültürü tesiri altında kalmıştır. İsraililer ile Yahudiler Babil kültürüyle o derece yakından temas gelmişlerdi ki, bu kültürün manevi cephesi üzerinde mütemadiyen münakaşalarda bulunmak mecburiyetinde idiler.

Ahamenitlerin büyük imparatorluklarında, büyük Seleukit'ler devletinde Geldanilik ismi altında toplanan fikirler ozamanın fikir atmosferini tamamen doldurmuş vaziyette idi.

Acaba bütün bu fikir hareketlerini ve ihtizazlarını tasvir edebilecek cihan şumul ihataya sahip hangi büyük kültür tarihçisi vardır? Çünkü tesir demek, gelişi güzel muayyen motiflerin alınıp taklit veya benim-senmesi demek değildir. Bazan bu tesirler hafif tahriklerden ibaret olabilir. Bazan da başkalarından alınan fikre hâkim olarak bunun tesiri altında tamamiyle yeni bir fikir yaratmak demektir. İşte asıl mühim olan tesir nevi de budur.

Bu meselelere, bazı mühim noktaları belirtmek üzere temas etmek istiyorum.

Evvêlâ fetişistik ve totemistik şekillerin yenilmesi, yani tanrıların baştan başa insan şeklinde tasvir edilişi ve eski kült eşyasının tanrı makamları ve sembolleri derecesine düşürülmesi keyfiyetinin Sumerler tarafından mı ilk defa başladığı, bizzat Yunan antropomorfizminin esas noktalarında uzaktan uzağa da olsa, Sumerlerden mi müteessir olduğu, Anadolu'da artık boğa kültüne riayet edilmemesi üzerine varılan yüksek manevi telâkkinin Sumerlerin eseri mi olduğu artık bugün isbat edilebilir bir keyfiyettir.

Eti'ler devrinde antropomorfizme gerek Anadolu'da, gerek Suriye'de o derece alışılmıştı ki, buradan belki de bu fikir Ege adalarına ve Yunanistan'a kadar geçmişti.

İkinci olarak: acaba dünyayı tanrılar arasında ülke ülke bölüp, onların hayat sahasını ayıran mahallî tanrılar yerine, sistem tanrı-larını getiren nazım politeizm, Sumerlere has bir keyfiyet mi, ve başka kavimlere Sumerlerden geçmiş bir hususiyet midir?

Mezopotamya'da Babillilere komşu olan Hurri'ler tanrılarını Sumer örneklerine göre tanzim etmişlerdi. Hurri'ler Babillilerden tanrı nesilleri bilgisini öğrenmişler, onlardan da bu bilgi Finikelilere geçmiş, Yunanlılardaki Uranos, Kronos ve Zeus tanrı sırası belki de Finike tesirinden mülhem olmuştur.

Filvaki Eti'ler sayısız mahallî tanrılarını kapalı bir sistem haline koyamamışlardı. Fakat hiç olmazsa tip tanrılar telâkkesine kadar ilerlemişler ve tip tanrılarını Sumer örneklerine göre sıralamışlardı. Mühim

tipler Hava tanrısı, Harp tanrısı, genç kadın tanrı veya yeraltı âlemi tanrısıdır. Dikkater değer olan şurasıdır ki, bu tipler Sumer isimleriyle değil, bilâkis prototigrid isimleriyle anılırlar. Buda bize pek eski hattâ Akkad devleti devrinde cari ve belki de Hurri yoluyla geçmiş olan bir tesiri gösterir.

Suriye ve Filistin'de ise, tip tanrılar Sumer yazı işaretleriyle gösterilirler.

Üçüncü olarak: Sumerlerin mitolojik şekiller hazinesi acaba başka kavimlerin mitolojisini tahrik etmiş midir? Buna en açık misal Tufan ile Nuh tipidir. Tivratta gördüğümüz cennet tasviri filvaki Sumerlerden mülhem değildir, fakat pek eski zamanlarda bile bir saadet adası fikrine Sumerler pek alışkın idiler.

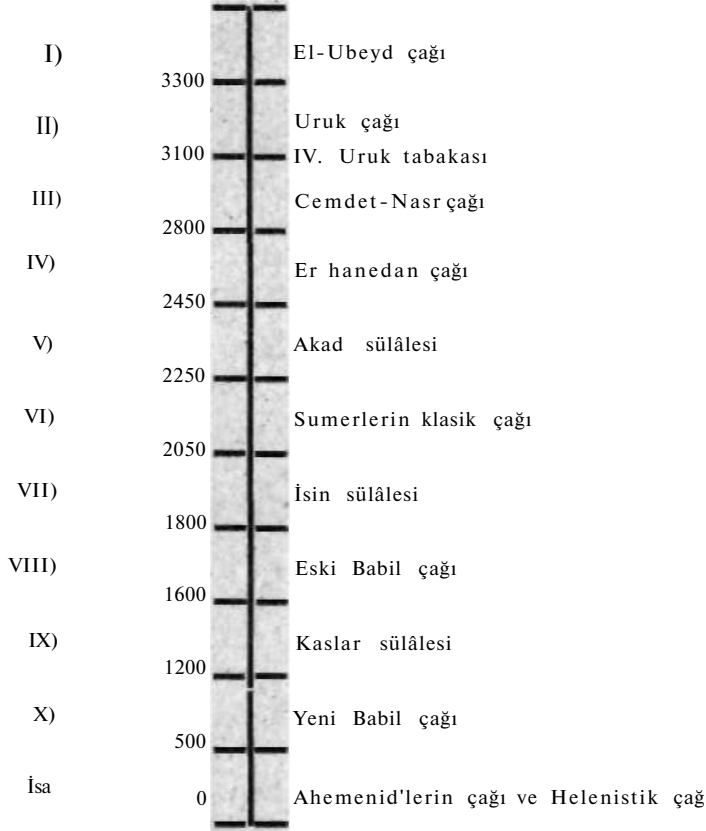
Hiç şüphesiz ki kültürün adım adım ilerleyişi üzerinde ve muhtelif meslekler pirlininin icadındaki fikir speculation'ları hep Sumerlerden çıkmışr. Eski kralların binlerce yıl hükümdarlık ettiği fikri yine Sumerlerden doğmuştur. Bu fikirler Finikelilere de tamamiyle yayılmıştır. Hesiod'a belki Finikelilerden geçmiştir. Tivratta da aynı fikirleri görürüz.

Dördüncü olarak; acaba din tarihi bakımından o kadar ehemmiyetli olan ve başlıca fikir telâkkilerinden olan koruyucu melek ve ferdin günah İşlemesi keyfiyeti ile ferdî dinin menşei Sumerlere kadar çıkarılabilir mi ? Belki Farsların zamanından beri bu fikirler bütün Önasya tarafından benimsenmiş ve Hıristiyanlığın *substrat* fikirleri olarak kabul edilmiştir.

Beşinci olarak: Kaldeizm (geldanî doktrini) tarifi altında toplanan fal ve sihir ilimleri, münakaşa götürmeyecek bir şekilde geniş sahalara yayılmıştır, tesirleri bugüne kadar görülür. Karaciğer fah gibi hususî bir, tefe'ül nevi yalnız Etilere geçmiş değil, hattâ belki de Etrüsk'ler yoluyla İtalya'ya, Romalılara kadar geçmiştir. Yıldızların isimleri büyük bir ekseriyetle Sumerlere kadar çıkar. Muhtelif seyyare'lere atfedilen hususî kudretler ancak Sumer panteonu ile tefsir edilebilir. Astrolojinin esasını Sumer panteonu teşkil eder. Fakat buna asılları Sumer toprağında olan *physiognomatigue* (vücut hususiyetlerine göre fala bakma ve bu ilmin müttekâmil merhalesinde ise bu hususiyetlerden insan karakteri üzerinde hükümler çıkarma) ve rüya tâbiri hünelerini de ilâve etmek lâzımdır.

Gayet teksif edilmiş bir şekilde anlatmak zorunda kaldığım bu toparlamada evvelâ Sumer kültürünün kapalılığı hususiyetini tasvir etmeğe ve bu kültürün içine girip, onunla enine boyuna uğraşmamış olanların dahi anlayabilecekleri şekilde belli başh noktaların, yani Sumer kültürünün orijinal taraflarını belirtmeğe gayret ettim. Son olarak verdiğim bir kaç misalle de, esasında kapalı olarak kabul edilen

bu kültürün dört tarafından harice karşı kapalı olmadığını, bilâkis dışarıdaki yabancı manevi sahaları tahrik ettiğini ve hattâ onlara yeni yeni eserler yaratmak için ilhamlar verdiğini anlatmaya çalıştım.

Çeviren :
Mebrure O. Tosun
Sumeroloji ilmi yardımcısı